

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ. — Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի (Շարք). 105

ԾԻՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԳԱՆ. — Պատմություն Հայոց Աղոթամատոյցին (Շարք). 113

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՔԻՒՐՏԵԱՆ Յ. — Հայ վարուկներու գերդաստան մը եզրագծով մէջ, Մէմլուքներու շրջանին (Շարք). 117

ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԳԱՌՆԻԿ. — Չնկուշն անիրաւած 123

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

FEDERICI TOMMASO. — Հարսանիքի ըզգեստը Միջագետքի պեղումներու լոյսին տակ (Թրգմ. Հ. Քերոբէ Չրաքեան). 120

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՇՐԱՖԵԱՆ Յ. — Մեծարեցի գրական նախա-
փայլերը (Շարք). 133

ԵՐԵՄԵԱՆ ԱՐԱՄ. — Գրադատական գիշտում-
ներ «Յովհաննէս Թլկուրացի» տաղասա-
ցի ժողովածուի մասին 148

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Հ. ՎԱՀԱՆ. — Շուշան վար-
դինի: Թատրոնի պատմութիւնը արարով:
Երրորդ արար 155

ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Կարօտ հայրենական
— Գայլ գետ 168

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐԱՄԱՅԻՍ. — Յիշատակ Սայեա-
րանի 169

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՔԻՒՐՏԵԱՆ Յ. — Յ. Թովմեանի «Յուդայական
— Թ. Խ. Յակոբեանի «Ուրուսագծեր Հայաս-
տանի պատմական աշխարհագրութեան» 171

ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԵՍ. — «Երկրաչա-
փութիւն Եւրոպայի» (Խրտ. Գ. Բ. Պետրո-
սեան եւ Գ. Ա. Աբրահամեան). 174

PHILOLOGIE

ANANIAN P. PAUL. — La vie de St. Mesrop
(Suite) 105

LITURGIE

HATZOUNI P. VARDAN. — Histoire du Bré-
viaire Arménien (Suite) 113

HISTOIRE

KURDIAN H. — Une famille des gouver-
neurs arméniens en Egypte, à l'époque
des Mamelouks (A suivre) 117

KEVORKIAN KARNIG. — L'histoire injuste
de Tchenkouche 123

ARCHEOLOGIE

FEDERICI TOMMASO. — La robe nuptiale à
la lumière des fouilles de la Mésopo-
tamie (Trad. par P. Chérubin Tchérak-
ian) 120

LITTERATURE

ACHRAFIAN H. — Le début littéraire de
Médzarentz 133

YEREMIAN ARAM. — Réflexions littéraires
sur l'édition des poèmes lyriques de Jean
de Thelgouran 148

HOVHANNESSIAN P. VAHAN. — Chouchane
Varténi (Tragédie en trois actes). Acte
IIIe 155

SIRABIAN ARAMAYIS. — Nostalgie de la
patrie 168
— Le fleuve Gayl 168

ECHO ARMENIEN

SIRABIAN ARAMAYIS. — Commémoration
de Sayath - Nova à Milan 169

RECENSIONS

KURDIAN H. — «Catalogue des manuscrits
du Couvent d'Armache», de H. Topdjian 170
— «Esquisse de la géographie historique
de l'Arménie», de Th. Kh. Hakobian . 171

DER-NERSESSIAN P. NERSES. — «La géo-
métrie d'Euclide», publiée par G. B. Pe-
trosian et G. A. Abrahamian 174

1843 - 1964
ՀԻՔ. ՏԱՐԻ

ԹԻԻ 4 - 6
ԱՊՐԵԼ - ՅՈՒՆԻՍ

ԲԱԶՄԱՎԵՅ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXXII^e année, 1964, N. 4 - 6 Avril - Juin

ՎԱՐՔ

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ

(Շարք. տե'ս «Բազմավէպ» 1962, Բ. 9-12, էջ 208)

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆ

Սակայն Մաշտոցի մեծութիւնը իր կազմակերպչական եւ առաքելական գործունէութեան մէջն է գլխաւորապէս: Ան Եկեղեցւոյ զառնալու, Ս. Սահակի հեռաձայնը ուսուցչական կարեւոր դերին, իր նոր գիրքը գործի զննելով. «Եւ ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածա-
գործ մշակութեամբ զաւտարանական խորհրդի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել»¹²⁴: Արդէն ուսուցանելու գործը սկսուած էր Մաշտոցի Եկեղեցւոյ մեկնութիւնն առաջ, երբ վաճառապուհ թաղաւորի հրամանով՝ մանուկներ հաւաքուեցան վաղարշապատի մէջ, Դանիէլեան յան-
կարծաղիւտ տառերը ուսուցանելու հա-
մար. եւ Մաշտոց երկու տարի անձամբ տնայնաց ապր գործին, վարդապետի տիտղոսին արժանանալով¹²⁵: Բայց երբ նոր տառերը կերտած վերադարձաւ Եկեղեցւոյն ու «Փորձով ճանչցաւ գործին հաստատութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Կորիւն, աւելի համարձակօրէն եւ աւելի լայն չափով սկսաւ աշակերտներ հաւաքել ու կըրթել»¹²⁶: Կորիւնի այս վկայութիւնը ինք-

նին կը բաւէ փաստելու՝ թէ Մաշտոց ու-
նեցաւ փորձի անյաջող շրջան մը, որուն
յաջորդեց յաջողութիւնը, եւ իրեն ներ-
շնչեց վստահութիւն ու կորով՝ գործը
մեծցնելու: Իրապէս ալ առաջին աշա-
կերտները չտառով հասան կատարելու-
թեան եւ եղան առաջին հիմնադիրները
հայ դպրոցներու՝ այլեւայլ գաւառներու
մէջ: Սահակ ու Մեսրոպ զանոնք կը զըր-
կէին Հայաստանի զանազան կողմերը, որ-
պէսզի անոնք՝ իրենց կարգին՝ նոր դըպ-
րոցներ հիմնեն ու նոր տառերով կարգան
ու քարոզեն Աւետարանը: Ասիկա իմիջա-
պէս լուսաւորութեան ծաւալման գործու-
նէութիւնն էր, զոր Մաշտոց եւ Ս. Սա-
հակ ծրագրով յղացան եւ իրականացու-
ցին:

Բայց Մաշտոց աւելի լայն ու հեռատես
գործունէութիւն մըն ալ ուղեց անձամբ
կատարել: Թողլով Ս. Սահակը թաղաւո-
րական կայանին մէջ, վաղարշապատի

124. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, էջ 54:
125. ԱՄՊ, էջ 44:
126. ԱՄՊ, էջ 58:

Թոռն Կեսարու, վարել յունական դպրու-
թեամբ եւ ոչ ասորւոյ»¹³⁵: Աստիւն ալ հա-
րաւային դաւառները, պարսկական դեր-
իշխանութեան տակ մտնելէ վերջ՝ անցան
Տիգրոնի կաթողիկոսին ձեռքը: 410ին
Տիգրոն դուժարուած ժողովքին մէջ, ի
միջի ալլոց կը կարգանք կանոն մըն ալ՝
Պարսից աշխարհի եպիսկոպոսական ա-
թոռներու գերակայութեան կամ կազմա-
կերպութեան մասին: Հոն երրորդ աթոռ
նշանակուած է Մծբին, որուն եպիսկոպո-
սը, կը դրէ նոյն կանոնը, մետրապոլիտն
է Արգնի, Կորդուաց, Մաղէֆ եւ Ռեյմէնէ-
գաւառներու եպիսկոպոսներուն¹³⁶: Նմա-
նապէս Արքեւայի եպիսկոպոսը մետրա-
պոլիտ կ'ըլլար Դասն եւ Մահքերտ տուն
գաւառներուն: Նոյն ժողովքին մասնակից
եւ կանոններու ստորագրողներու մէջ կը
տեսնենք Դանիէլ Արղնոյ եպիսկոպոսը,
որ մեղի ծանօթ է նաեւ Կորիւնի պատ-
մութեան: Դանիէլ եպիսկոպոսը նոյն
անձն է՝ որմէ վաճառուած հայ դերեր
ուզեց. որ Խորենացիի համաձայն՝ էին
«յարմարեալ յերմէ ըստ ձեռն յունակա-
նին»: Եւ Մարկուարտի ենթադրութեամբ՝
իր վիճակի մէջ դանուող Հայերուն հա-
մար եղած¹³⁷: Տիգրոնի կաթողիկոսը ըս-
տանալով այս հայկական գաւառները իր
իշխանութեան ներքեւ, կը համարձակէր
իր տիրողներուն վրայ աւելցնել նաեւ
Հայոց կաթողիկոսի տիրոջութիւնը¹³⁸:

Թէեւ արեւմտեան եւ հարաւային Հա-
յաստանի գաւառները եկեղեցական իրա-
ւասութեան կողմէն ալ յունաց եւ պարսից
եկեղեցիներու իշխանութեան ներքեւ մը-
տան, բայց արեւելեան եւ հիւսիսային գա-
ւառներուն հետ կը պահէին իրենց եկեղե-
ցական կապը, եւ Մաշտոց փութաց այս
կապը աւելի եւս ամրացնելու, եւ իր ա-
ռաքելական պարտականութիւնը անոնց
հանդէպ ալ լրացնելու, վասնզի հոն ալ
քրիստոնէութիւնը պէտք ունէր նոր մը-
ղումի եւ կազմակերպութեան: Գողթն
գաւառը տակաւին հեթանոս մնացած,
Մաշտոցի ձեռքով քրիստոնէական լոյսը
ստացաւ: Միւնիք, Թէեւ կանուխէն քրիս-
տոնէութեան դարձած, բայց դեռ եկեղե-

ցականապէս կազմակերպուած չի տեսնը-
ւիր. եւ Մաշտոց կու տայ անոնց առաջին
եպիսկոպոսը՝ յանձին Անանիայի: Աղ-
ուանները եւ Վրացիները Գրիգոր Լուսա-
ւորչէն ի վեր կապուած էին հայ եկեղեց-
ւոյ. Թէեւ է. դարուն Վրացիները զատ-
ուեցան, բայց Աղուանները դեռ աւելի
սերտօրէն կապուեցան: Գրիգոր Լուսա-
ւորչի յունարէն վարքը, զինք կը ներկա-
յացնէ Թէ՛ Ափսաղներու Թէ՛ Վրաց եւ Թէ՛
Աղուանից առաքելաւ. անշուշտ այն ի-
մաստով՝ որ Ս. Գրիգոր անոնց ալ նպաս-
տած ըլլայ քրիստոնէութեան ծաւալու-
մին, զոր ուրիշ ճամբով արդէն ստացած
էին: Հայերէն Աղաթանդեղոսի համա-
ձայն՝ Ս. Գրիգոր «Ընդ ամենայն երկիրն
Հայոց ի ծագաց մինչեւ ի ծագս ձգէր տա-
րածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ
աւետարանութեանն, ի Սատաղացոց քա-
ղաքէն մինչեւ առ աշխարհն Խաղտեաց,
մինչեւ առ Կղարջօք, մինչեւ ի սպառ ի
սահմանս Մասքթաց, մինչեւ ի դրունս Ա-
լանաց, մինչեւ ի սահմանս Կասպից ի
Փայտակարան քաղաք արքայութեան Հա-
յոց. եւ յԱմբացոց քաղաքէն մինչեւ առ
Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօք
Ասորոց, առ Նոր Շիրակն երկրաւ եւ
առ Կորդուօք մինչեւ յամուր երկիրն Մա-
րաց, մինչեւ առ տամբն Մահքերտն իշ-
խանին, մինչեւ յԱտրպատական ձգէր տա-
րածանէր զաւետարանութիւնն իւր»¹³⁹:

135. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Գ, ԾԴ:

136. CHABOT, Synodicon Orientale, Paris, 1902, p. 272.

137. Յօդուածներ ժողովածու, էջ 164:

138. CHABOT, Synod. Orient. p. 276.

139. Ագաթանգեղոս, Պատմ. էջ 628:

կողմանց Աղուանից եւ Վրաց», աթոռա-
նիստ ունենալով Աղուանից եւ Հայոց սահ-
մաններու վրայ Հարանդ գաւառի Ամա-
րաս դիւղաքաղաքը, ուր Գրիգոր Լուսա-
ւորչի եկեղեցի մըն ալ հիմնած էր: Գրի-
գորիս ալ, իր մեծ հօր նման, իր առաքե-
լական վաստակները տարածեց Կուր գե-
տէն անդին. «Եւ ձգտեցաւ ի գաւառակող-
մանցն Ատրպատականի» եւ իբրեւ ուղ-
ղեաց եւ նորողեաց զամենայն եկեղեցիս
կողմանցն այնոցիկ, եհաս նա մինչեւ ի
ճամբար բանակին Մասքթաց»¹⁴⁰: Այս
վերջինները զինք նահատակեցին 335ի ա-
տենները: Իսկ նահատակին մարմինը դե-
տեղուեցաւ Ամարաս դիւղի եկեղեցւոյն
մէջ:

Այսպէս, ուրեմն, քրիստոնէութիւնը
Հայաստանի հիւսիսային եւ արեւելեան
կողմերը տարածուեցաւ Լուսաւորչի եւ
Գրիգորիսի ձեռքով, բայց պէտք ունէր
նոր մղումի, ճիշտ այն չափանիւշով՝ որ
Հայաստանի մէջն ալ կը կարօտէր. այս-
ինքն ժողովուրդին մօտեցնել Աւետարանը
եւ եկեղեցական պաշտամունքները՝ անոր
հասկնալի լեզուով:

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
ՈՒՂԵԳԻԾԸ

Կորիւն նկարագրելով Մաշտոցի առա-
քելական ճամբորդութիւնները, հետեւեալ
ուղեկիծը կու տայ: Հաղիւ Եղեւսիայէն
դարձած՝ Թաղաւորէն հրաման կը ստա-
նայ իսկոյն Մարաց կողմերէն սկսելու իր
առաքելութիւնը. որմէ վերջ կը ձեռնար-
կէ Թարգմանութեան եւ ուսուցման գոր-
ծին, մինչեւ որ Ս. Սահակի համաձայ-
նութեամբ՝ կ'որոշէ մեկնել զէպի արեւ-
ելք: Ու նախ կ'իջնէ Գողթն գաւառը, իր
նախկին առաքելայայրը: Անկից կ'անցնի
Սիւնիք. բովանդակ գաւառը չըջելէ եւ
կազմակերպելէ ետք, կը մտածէ Վրաց
աշխարհ երթալ ու հոն ալ Ս. Գրիգոր Թարգ-
մանութիւն ընել՝ երկրին սեփական լեզ-
ուով ու զրով, հիմնելով դպրոցներ:

Վրաց աշխարհի մէջ Բակուր Թաղաւոր-
իւն օժանդակութեամբ իր առաքելութիւնը

նը կատարելէ ետք՝ կը վերադառնայ Հա-
յաստան: Հոս, յետ այցելելու իր հիմնած
դպրոցներուն եւ քաջաբերելու աշակերտ-
ները՝ կը մեկնի զէպի Յունաց բաժնի Հա-
յաստանը: Երկրին կառավարիչը Անատո-
լիս, որ Կարնոյ քաղաքին մէջ կը նստէր,
սիրով կ'ընդունի զինք. բայց Կայսեր հրա-
մանին սպասելով՝ կը զրկէ Բիւզանդիոն.
Մաշտոց կը յաջողի կայսերական հրամա-
նը ստանալ եւ կը վերադառնայ Յունաց
բաժնի Հայաստանը, ու հոն ալ հայերէն
նորագիւտ տառերու դպրոցներ կը հիմնէ
եւ աշակերտներ թողլով՝ կը վերադառ-
նայ Վաղարշապատ, ուր կը գտնէ Ս. Սա-
հակի հետ Արտաշէս, նորագոյն թաղա-
ւորը: Հայաստանէն կը մեկնի դարձեալ
արեւելք. այս անգամ ուղեղակի Աղուանից
աշխարհը եւ անոնց Արաւիկէն Թաղաւոր-
ին օգնութեամբ կը հիմնէ դպրոցներ եւ
աղուաններէն տառերու ուսումը կը հաս-
տատէ: Կ'իջնէ Բաղասական աշխարհն ալ,
կատարելու իր առաքելութիւնը: Ապա կը
վերադառնայ՝ երթալու համար Վրաս-
տան, Գարդման ձորի վրայով: Տեղւոյն
իշխանը, Խուրս, զինք կը հիւրասիրէ եւ
կ'ուղարկէ Վրաստան, ուր նոր Թաղաւոր
մը դահ ելած էր, Արձիւղ: Նոր Թաղաւորն
ալ նպաստաւոր կը դառնուի Մաշտոցի գոր-
ծին. ուստի կը վերադառնայ հայրենիք
անցնելով Տաշիրի վրայէն. հոն կը հրա-
ւիրուի Աշուշ իշխանէն, որ իր երկիրն
մէջն ալ տարածէ նոր վարդապետութիւ-
նը: Մաշտոց սիրալոյսով կատարելէ ետք
իր գործը կը մեկնի Հայաստան:

Կորիւնի պատմութեան կողքին ունենք
Մ. Խորենացիի պատմածներն ալ, որ քիչ
մը տարբեր ուղղութիւն կու տայ այս
ճամբորդութիւններուն: Եղեւսիայէն դար-
ձին՝ Մաշտոց կը ձեռնարկէ «Ժողովել
մանկունս, կարգել դպրոցս յամենայն
գաւառս ուսուցանել զկողմանս բաժնին
պարօրից» (Գ. ծգ): Որմէ վերջ, կ'անցնի
Վրաց աշխարհ, Բակուր Թաղաւորի մօտ:
Վրաց աշխարհ, Բակուր Թաղաւորի մօտ:

140. Փ. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմ. Գ, Ե. Գ, 2:

վաղէն թաղաւորին մօտ, «Կոչէ զԲենիա-
մին ոմն, զոր Վասակ Սիւնի արձակէ ի
ձեռն Անանիայի և ստեղծեալ զլեզու Գար-
գարացոց, դառնայ ի Հայս»: Վասակ-
պոստոյ մահէն վերջ՝ անիշխանութեան
շրջան մը կը ստեղծուի Հայաստանի մէջ:
Սահակ և Մեսրոպ կ'անցնին Յունաց բաժ-
նի Հայոց կողմը: Մինչ Մաշտոց Բիւզան-
դիոն կը մեկնի՝ կայսերական հրաման
ստանալու, որպէսզի անոր իշխանութեան
ենթակայ դաւառներուն մէջ ալ հայերէն
նոր տառերը գործածութեան մէջ մտնեն,
Ս. Սահակ կը վերադառնայ Հայաստան ու
հոն կը յաջողի Արտաշէս թագաւորը դահ
նստեցնել: Մաշտոց Բիւզանդիոնէն դար-
ձին կը կատարէ իր առաքելութիւնը եւ կը
վերադառնայ հայրենիք: Եւ դարձեալ կը
մեկնի զէպի արեւելեան դաւառները ու
նախ Գողթն. անկէ կ'անցնի Բաղասական
աշխարհը, ուր կը դառնայ հեթանոսու-
թեան արմատները. կը հալածէ զանոնք
մինչեւ Հոնաց սահմանները: Եւ յետոյ
Գարգամանի կողմերը կը մեկնի, որովհե-
տեւ հոն ալ կային, կ'ըսէ պատմիչը, նոյն
աղանդաւորներէն. Սուրբ իշխանին օղ-
նութեամբ կը յաջողի զանոնք ուղղութեան
բերել: Կը հրաւիրուի Տաշիրքի Աշուշա
Գուգարաց ղեկիւն, այդ ժամանակները
Արձիւ թագաւոր կ'ըլլայ: Կը վերադառ-
նայ հայրենիք:

Սորենացիի նկարագրութեան մէջ կը
նշմարուի համադրելու ջանք մը եւ ժա-
մանակագրական ու քաղաքական պարա-
դաներու բացատրութիւն տալու մտահո-
գութիւն. մինչ Կորիւն կը նկարագրէ
զէպքերը իրենց պատահած յաջորդակա-
նութեամբ, առանց որեւէ բացատրու-
թեան: Ասկից Կորիւնի նկարագրութիւնը
անտրամաբան եւ գուցէ հակասական ե-
րեւոյթ մը առած է: Այս է պատճառը որ
բանասէրներու մտքին մէջ ալ ծնած է զա-
նոնք աւելի տրամաբանեալ կարգի մը դը-
նելու ձգտումը: Այսպէս Յ. Թորոսեան
մասամբ տեղափոխած է քանի մը հատ-
ուածներ. յետոյ Ակինեան աւելի խիզախ
եւ աւելի ընդհանուր տեղափոխութիւն
մտցուցած է Կորիւնի բնագրին մէջ, Մաշ-

տոցի ճամբորդութեան բոլորովին նոր ու-
ղեղիծ մը տալով:

Ըստ Ակինեանի, Մաշտոց Եղեսիայէն
դարձին կը զբաղի անմիջապէս գալոցներ
հիմնելու եւ նոր տառերը սորվեցնելու
գործով. երկու տարուան ընթացքին՝
Մաշտոց ուսուցչութեամբ կը զբաղի եւ
վարդապետի տիտղոսին կ'արժանանայ:
Ինչպէս կը տեսնուի, Ակինեան՝ Դանիէ-
լեան զբերու երկու տարուան փորձի
հատուածն է որ հոս փոխադրած է, որու
մասին նախապէս վերը խօսեցանք: Անկէ
ետք՝ Ս. Սահակի հետ համաձայնելով կը
մեկնի. նախ Գողթն, անկէ Սիւնիք: Կ'ան-
ցնի Աղուանից աշխարհ, Արաւիկէն թա-
ղաւորին մօտ. նոյն թագաւորին հրամա-
նով կ'երթայ քարոզելու Մարաց կողմերը,
անկէ Բաղասական աշխարհ: Յետոյ Աղ-
ուանից թագաւորէն հրաժեշտ առնելով կը
մեկնի Վրաստան. նախ կը հանդիպի
Գարգաման ձոր, կը հիւրընկալուի Սուրբ
իշխանէն. ապա եւ կը դիմէ Վրաց կող-
մերը. այդ ժամանակ Վասակ Սիւնեցին
իշխանութեան գլուխ կ'անցնի, այսինքն՝
Վրաց կողմերու Մարգարան կ'ըլլայ, ըստ
Ակինեանի: Անոր հրամանով Մաշտոց կը
քարոզէ այդ կողմերը, եւ յետոյ կը վե-
րադառնայ Հայաստան: Դէպի Բիւզան-
դիոն ճամբորդութենէն եւ Հայոց կէս ադ-
դին առաքելութենէն ետք կը վերադառ-
նայ Հայրենիք: Ապա կրկին կը մեկնի
Վրաստան, քանի որ Բակուր մեռած էր եւ
Արձիւ թագաւոր եղած. դարձին կը մնայ
Տաշիրք եւ հուսկ կու գայ Հայաստան:

Ահա երեք նկարագրութիւններ Մաշտո-
ցի ճամբորդութիւններուն, որոնք իրարու
հետ համեմատելով՝ հանդիպակաց պատ-
կերը կ'ունենանք:

Նախ քան մանրամասնութեանց մէջ
մտնելը, հարկ է որ ընդհանուր կերպով
նկատի առնենք Կորիւնի բնագրին մէջ
հատուածներու տեղափոխութեան հար-
ցը: Ինչպէս տեսանք, թէ՛ Թորոսեան եւ
թէ՛ Ակինեան կ'ենթադրեն որ Կորիւնի բը-
նագրին մէջ տեղի ունեցած ըլլան հատ-
ուածներու տեղափոխութիւն. առաջինը
մէկ երկու հատուածի մասին միայն կը

ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ
ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԵՐԵՔ ԷՆԴԻՆԱԿՆԵՐՈՒ

ԿՈՐԻՒՆ	Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ	Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ
1. Դարձ Եղեսիայէն	Դարձ Եղեսիայէն	Դարձ Եղեսիայէն
2. Առաքելութիւն Մարաց կողմերուն	—	—
3. Թարգմանութիւն եւ Ու- սուցչական գործ	Թարգմանութիւն եւ Ուսուց- չական գործ	Թարգմ. եւ ուսուցչական գործ երկու տարի
4. Առաք. Գողթն դաւառի Պարսից	Առաք. Կողմանց բաժնոյն Պարսից	Առաք. Գողթն դաւառի
5. Առաք. Սիւնեաց	—	Առաք. Սիւնեաց դաւառի
6. Առաք. Վրաստանի, Բա- կուր թագաւորի օրով	Առաք. Վրաստանի	Առաք. Աղուանից աշխարհի
	Առաք. Աղուանից «Կոչէ զԲենիամին, զոր առա- քէ Վասակ ի ձեռն Անանիայի»: Առաք. Գարգարացոց, «ուր թողու զՅովնաթան զաշակերտ»	Առաք. Մարաց կողմերուն Առաք. Բաղասական աշխարհի
7. Վերադարձ ի Հայաստան	Վերադարձ ի Հայաստան	Վերադարձ ի Հայաստան
8. Երթ ի Բիւզանդիոն	Երթ ի Բիւզանդիոն	Երթ ի Բիւզանդիոն, ուր «հան- դիպի Բենիամին երէց Գողթն- ցի»:
	Առաք. Յունաց Բաժնի Հայոց	Առաք. Յունաց Բաժնի Հայոց
9. Առաք. Յունաց Բաժնի Հայոց, ուր «հանդիպի Բենիամին աղուան երէց»:	—	—
10. Վերադարձ ի Հայս. Թագաւորէ Արտաշէս:	Վերադարձ ի Հայս. եւ դարձեալ իջանէ ի Գողթն	Վերադարձ ի Հայս.
11. Առաք. Աղուանից	—	—
12. Առաք. Բաղասական աշ- խարհի	Ապա ի Բաղասական աշխարհ	—
13. Առաք. Գարգաման ձորի	Դառնայ Գարգաման ձորով	—
14. Այց. Վրաց. ուր կը թա- ղաւորէ Արձիւ	Անտի ի գաւառն Տաշրայ «Եւ թագաւորէ Վրաց Արձիւ»	Այց. Վրաց, ուր կը թագաւո- րէ Արձիւ:
15. Առաք. Տաշրաց եւ դարձ ի Հայս.	Դարձ ի Հայս.	Դարձ ի Հայս, Տաշիրքէն

տարակուսի, մինչ Ակինեան շատ ընդհա-
նուր եւ բազմաթիւ տեղափոխութիւններ
կը մտցնէ, եւ ըստ այսմ՝ իր հրատարա-
կած բնագիրը վերականգնելով՝ մեղի
կ'ընծայէ բոլորովին նոր բնագիր մը, ուր
կ'ընծայէ ճամբորդութեանց ու-
ոչ միայն Մաշտոցի ճամբորդութեանց ու-
ղեղիծը փոփոխութիւն կրած է, այլ նաեւ
ուրիշ բազմաթիւ հատուածներ:

Կորիւնի բնագրին մէջ կատարած այս-
պիսի տեղափոխութեանց իրրեւ հնարա-
ւոր ենթադրութիւն արդոյ Բանասէրը ա-
ռաջ կը բերէ «կա'մ թղթերու ետեւառա-
ջութեան պատճառը, կա'մ մասնաւոր դի-
տումը»: Եւ թէ «այս փոփոխութիւնը տե-
ղի ունեցած է շատ կանուխ»:

Համաձայն թ. դարէն առաջ, քանի որ Մ.
Սորենացի «այդպիսի խանդարուած ձե-
ռագիր մը ունեցած է իր տրամադրութեան
տակ»¹⁴¹:

Ահա երկու հնարաւորութիւններ, մատ-
նանշուած Ակինեանէ, Կորիւնեան բնա-
գրին խանդարուած բացատրելու համար.
կա'մ թղթերու պատահական ետեւառա-
ջութիւն, կա'մ զիտումնաւոր տեղափո-
խութիւն: Պատահական ետեւառաջութիւ-

141. Ակինեան, Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, ներա-
ծութիւն, էջ 106: Ակինեանի կատարած բո-
լոր տեղափոխութեանց համար հմտ. նոյն
ներած. էջ 104-105:

նը կ'ենթադրէ որ տեղափոխուած հատուածները ըլլան նոյն չափի դրութիւններ, որ ձեռագրի մը երկու երեսները պէտք էին բռնած ըլլալ տեղափոխուելէ առաջ, եւ կամ էջի մը բաղմապատիկները: Ակինեանի առաջարկած տեղափոխութիւններու մէջ ամէնէն աւելի նմանաչափ հատուածներն են Դանիւեան դրերու երկու տարուան փորձի եւ Մարաց կողմերու քարոզչութեան հատուածները, զոր Բանասէր Հայրը կը համարէ թէ իրարու տեղ դրաւ ըլլան: Առաջին հատուածը, Աբեղեանի հրատարակութեան մէջ, վեց տող կը զբաւէ (էջ 44). իսկ երկրորդը՝ ութ տող (էջ 54). մինչ Ակինեանի հրատարակածին մէջ, շնորհիւ այն փոփոխութիւններուն՝ զոր ինք կատարած է նաեւ բառերու յաւելումով, առաջին հատուածը ութ տող է եւ երկրորդը 12 տող¹⁴²: Մանրամասն քննութեան իջնելով՝ կը նշումք որ երկու հատուածներու միջեւ եղած տարբերութիւնը հարկը դրի մօտ բան մըն է. (Ա. հատուածը 287 դր. Բ. հատուածը 376). ինչ որ երկաթագիր գրութեամբ շատ զգալի տարբերութիւն առաջ կը բերէ. բայց միշտ դժուար է որ երկու հատուածներն ալ մագաղաթի մը երկու երեսները բռնած ըլլան: Իսկ եթէ միւս հատուածներն ալ նկատի առնուին՝ անկարելի կ'ըլլայ պատահական թուղթերու ետեւառաջութեամբ բացատրել Ակինեանի ենթադրած տեղափոխութիւնները: Կը մնայ զիտումաւոր փոփոխութեան ենթադրութիւնը: Եւ կարծէք Ակինեան աւելի այս երկրորդը աչքի առջեւ ունի: Մարաց կողմերու առաջնութեան հատուածին փոփոխութեան համար՝ յայտնի կերպով կ'ըսէ. «Անձանթ ձեռք մը կ'երեւայ թէ հատուածս հոս ղետեղած է, ցոյց տալու համար՝ թէ Մաշտոցի դրի դիւտէն ետքը առաջին դրո՞րը ըրաւ այս Մարաց կողմերը լուսաւորել»¹⁴³: Պարզ է որ այսպիսի շարժառիթ մը բաւարար չէ ոչ թէ միայն այս, այլ եւ բոլոր միւս հատուածներու տեղափոխութիւնները բացատրելու: Ուստի կը մնայ ըսել թէ Ակինեանի կատարած փոփոխութիւնները

պարզ ենթադրութիւններ են, առանց որեւէ դրական փաստի: Այս փոփոխութիւններուն համար ալ ան պէտք չէ զգացած է յաճախ սրբագրութիւններ մտցնել թէ՛ հատուածը կանխող եւ թէ՛ փոխադրուող հատուածին մէջ, որպէսզի նորակազմ բրնագիրը հասկանալի դառնայ: Ճիշտ է որ այս իր սրբագրութիւնները շատ ճարտար կերպով կը կատարէ ան, գտնելով նման հատուածներ Ազաթանգեղոսի կամ Փաւստոսի պատմութեան մէջ. երբեմն ալ՝ սակայն՝ ինք, ըստ իր ուղած իմաստին, եղակին յոգնակի կը փոխէ, բառեր կ'աւելցնէ կամ կը յայտաւէ: Բայց այս ամէնը զիւտաւոր եւ հնարամիտ վարկածի սահմանը չեն անցնիր: Այս փոփոխութիւններն ալ կատարած է ան, որպէսզի Մաշտոցի ճամբորդութեան ուղեգրին աւելի տրամաբանական կարգ մը դնէ, բայց հիմնական ներուէն զրոյ: Մինչ Մաշտոցի հետեւած է իր ժամանակի պարագաներուն պարտադրած կարգին, զոր աւանդած է մեզի Կորիւն. եւ մենք պէտք է ջանանք անոր վրայ հիմնուած՝ ուսումնասիրել եւ գտնել շարժառիթները, որոնցմէ առաջնորդուելով կատարած է Մաշտոցը իր ճամբորդութիւնները:

Միւս կողմէ Կորիւնի բնագրին այժմեան կարգին ի նպաստ կեցած է Մ. Պորենացիի պատմութիւնը, ինչպէս Ակինեան իսկ կը խոստովանի, թէ եւ ան կը հետեւցնէ ասկէ թէ Կորիւնի բնագիրը աւելի կանուխէն խանդարուած ըլլայ: Բայց աս ալ լոկ հաւաստում մըն է: Ուստի այս ընդհանուր նկատողութենէն ետքը կրնանք այլեւս հետեւիլ Կորիւնի այժմեան բնագրին, ջանալով բացատրել Մաշտոցի ճամբորդութեան ընթացքին դժուարութիւնները կայացնող հատուածները:

(Շար. 2)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆՇԱՆ

142. Ա. Կ. Ե. Ա. Ն., Կորիւն, վ. Մ. էջ 24 (Ա. հատուած), էջ 33 (Բ. հատուած):

143. Ա. Կ. Ե. Ա. Ն., Կորիւն, վ. Մ. ներածութիւն, էջ 106:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Լ Ա Յ Ո Ց Ա Ղ Օ Ր Գ Վ Մ Ա Տ Ո Ւ Յ Յ Ի Ն

(Շար. տե՛ս «Բագմալիկ» 1963, ք. 1-3, էջ 18)

ք. — Առաւօտեան պաշտամունքի մէջ. — 1655ի ժամագիրքը, սկիզբը պահաս, Առաւօտեան պաշտամունքի խորհուրդին մէջ հեռացած է Մեծօրհնէին եւ անոր հետեւողներէն այսպէս. «Կարգաւ. հարց. աղ. առաւօտու ընդդէմ երրորդութեան՝ աւացեալ, երից մանկանցն». եւ յաջորդ ժամերուն հաւասար են միւսներուն, զոյզըն տարբերութիւններով:

Առաւօտեան առաջարանի սաղմոսին հետեւող «Օրհնութիւն եւ փառք»էն ետք 1663ինը ունի հաղապարհաւ ամենեցուն, որ կը պահսի ուրիշներու մէջ: Հարցին յաջորդող պահոց Յօդեան՝ 1655ի օրինակին մէջ 1598ի օրինակին ձեւով է. եւ անոր վրայ կը յաւելու. «Աստուած գրաւիս ի մեղացեալ ծառայս, եւ ողորմեա ինձ բազմամեղիս», որ չկայ միւսներուն ընդդէմ: Իսկ չորս տղազրներ ունին վերջին կամ այժմեան ձեւը. այսինքն երկու Յօդեանները անջատուած իրարմէ եւ իւրաքանչիւրն ամբողջ:

Յետ Իւղարբերից աւետարանին 1663ի օրինակը կը դրէ. «ամենեքեան ասեն. փառք քեզ տէր Աստուած մեր». եւ լուսփառքէն Ոչ դադարեցից երգին վերջեւումը կ'անցնի Ոչ դադարեցից երգին վերջէն, մինչ կը տեւէ Զամեւայն աւուրս բայէն, մինչ կը տեւէ Զամեւայն աւուրս բայէն, «աղուհացից», եւ ի գիշերի համբարմէ: 1655ի եւ 1663ի օրինակներն ունին այժմ յաջորդ կցորդներն ալ, թիւով չորս, Գալուստեան, Յարութեան, Համբարմեան եւ Վարդապետին, որոնք չկային նախապէս, եւ ոչ դեռ 1313ի եւ 1449ի մանրուածութեան մէջ, 1642ի տղազրին մէջ կան նաեւ ներուն մէջ, 1642ի տղազրին ու Տեառնընդհանրաւորեան, Ծննդեան ու Տեառնընդհանրաւորեան, որոնց վրայ 1662ի տղ. կը յա-

ւելու եւ ինչին, որով կը լրանան այդ երգերը՝ այժմեան չափով: Իսկ 1634ի եւ 1663ի օրինակները Զուարթացեալ քարոզիս կը յաջորդեցնեն «Դպ. Կեցո, Տէր, եւ ողորմեա», ընդարձակմամբ Օչնի, որ չկայ միւսներուն մէջ:

1642ի տղ.ը երկրպագեմք քարոզին եւ տեւ ունի Ողորմեաց, զոր միւս երեք տղազրները կը լրացնեն, եւ կ'աւարտեն երեք Տէր ողորմեաներով, որ արդի ձեւն է: Իսկ 1599ի զրչագիրը Ասացուքին վերջապիւր կը դնէ՝ «Քրդ. կիրակմտից եւ յինանց». որ լուսագոյն կը ճշտէ անոր կիրակութիւնը:

Սուրբ Աստուածի քարոզին եւ Օրհնութեան 1663ինը կը յարէ հաղապարհաւ ամենեցուն, բայց կան չորս տղազրութեան մէջ, զոր միւսները չունին: Ժամագրին այժմեան կիրակի օրերու բըժըղութեան չորս աւետարանները կ'երեւին նախ 1662ի տղազրին մէջ, եւ ապա յաջորդ երկուքին:

1663ի զրչագիրը Նորաստեղծեալին վերայ կը յաւելու — եւ ինք միայն — Ողբ Յինանցն, Նորին աւետեաց բարբառ նորագուարձ ձայնիւ, յայնժամ դոչէ Գալուստեան, յարմարեալ կանայն» եւ այլն, ութ տունով, որոնց զլուսները կը կապեն՝ «Ներսէսի է»: Յաջորդ մասերը այս օրինակին մէջ պարզուած են նախկին բարդութենէն, եւ առած արդի ձեւը, բացի առաջինէն՝ «Եւ եւս խաղաղութեան», որ մնացորդ է հինէն, եւ ապա «Խնդրեցուք: Կեցո Տէր. երեք Տէր ողորմեա, Քուս աւեմագար»:

1662ի եւ յաջորդ տղազրները ունին